

नेपालमा बौद्ध धर्मको वर्तमान अवस्था

● कर्साड लामा, अमेरिका

गोर्खाको राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरे पछि, उर्वर भूमि काठमाडौँ उपत्यकालाई राजधानी बनाए। राज्यलाई नेपाल भनियो। खस भाषालाई नेपाली भाषा र बर्ण व्यवस्थालाई धर्म बनाएर राज्य व्यवस्था चलाए। उनको शेष पछि बहादुर शाहको पालामा थापा र पाण्डेकोबीचमा राजनीतिक शर्ष भयो। यसैको जगमा जंगबहादुरको उदय भयो।

नेपालको इतिहासमा राणा काललाई सामान्ति युग भनिन्छ। अन्धकारमा अन्याय, अत्यचार, भ्रष्टचार, लुटपाट र जघन्य अपराध जे गरे पनि सिमित शासकहरूलाई बाहेक सर्वसाधारणलाई जनाकारी हुँदैन थियो। यसै कालमा बौद्ध धर्मका अनुयायीहरू माथि शोसन, दमन, हत्या, हिंसा, क्रुर अत्यचार गरी भिक्षुनीहरूलाई जबरजस्ति करनी र बिबाह गराएको घटनाहरू पनि बौद्ध साहित्यमा साक्षी छन्।

यिनै घटनाहरूको सिलसिलामा महाथेरा धम्मलोक, धर्मचार्य महस्तवीर आदिले थेरापद सम्प्रदायको पुनस्थापनाका लागि अभियान चाल्नु भयो। राणा शासकले उनीहरूलाई देश निकाला गरिदिए। यसरी प्रखर बिद्वान भिक्षुहरूलाई देश निकाला गर्ने दुःखद घटना हुन थाले पछि, बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसारका लागि प्रवासी भिक्षुहरूले सन् १९४४मा भारतको बनारसमा धर्मोदय सभा नामक संस्थाको

स्थापना गर्यो। यातायातको हिसाबले बनारस धेरै टाढा भएकाले केही समय पछि कालिडपोडमा सारियो। विक्रम सम्वत २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भयो। १०४ वर्षको जहानिय एक तन्त्रिय राणा शासनको पतन भए पछि, धर्मोदय सभा काठमाडौँमा सारियो।

देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना भए पछि बुद्ध धर्मको अनुयायीहरूलाई अलिकति भए पनि सहज बातारण महशुस भयो। बौद्ध धर्मका अनुयायीहरूबीचमा सुमधुर सम्बन्ध र आपासी समझदारी बृद्धि गर्नका लागि सन् १९५०मा श्रीलंकाले प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनको आयोजना गर्यो। त्यसपछि १९५२ मा जापानमा दोस्रो, १९५४मा बर्मा मा तेस्रो सम्मेलन भयो। उक्त सम्मेलनमा भिक्षु अमृतानन्द महस्थवीर र मणिहर्ष ज्योतिले प्रतिनिधित्व गरेका थिए। सन् १९५६मा काठमाडौँमा चौथो विश्व बौद्ध सम्मेलनको आयोजना गरेर धर्मोदय सभाले आफ्नो जग बसाले। यसरी धर्मोदय सभाले थेरापद सम्प्रदायको बिकासमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको कुरा नेपाली बौद्धमार्गीहरूले बिर्सन हुँदैन। अहिले धर्मोदय सभा नेपालको अधिकांश जिल्लाहरूमा स्थापित भैसकेका छन्। यस बाहेक काठमाडौँको स्वयम्भु स्तुपा, बौद्धको विशाल चैत्य र पुण्यभूमि लुम्बिनी नेपाली बौद्ध मार्गीहरूका लागि अत्यन्तै गौरवका सम्पदाहरू

हुन् । पुण्यभूमि लुम्बिनी बौद्धमार्गीहरूको पवित्र तिर्थ स्थल हुन् । यो धर्तीमा कहिकतै पुण्यभूमि छन् भने, यही लुम्बिनी हो भनेर सम्भन्नु पर्छ । एक पटक भ्रमण गरी आफ्नै अनुभवबाट हेर्नु ? यो कुरा सही हो भनेर, तपाईं आफैले वकालत गर्नु हुने छ । यहाँ विश्वभरबाट लाखौं आचार्यहरू, भिक्षुहरू, लामाहरू, लामिनीहरू र आस्थावान उपासक, उपासिकाहरूले भ्रमण गर्दछन् ।

संसारमा उच्च हिमपठारको नामबाट प्रख्यात तिब्बतका १४औं धर्मगुरु दलाई लामा र चीनका राजनेता माओत्से तुङ्बीचमा राजनीतिक मतभेद भए पछि दलाई लामालाई देश त्याग्न बाध्य बनाइयो । सन् १९५९मा तिब्बत त्यागेर भारत निर्वासित भए । त्यहाँ उनलाई रानीतिक शरण दिइयो । उनका साथमा हजारौं शरणार्थीहरू पनि आएका थिए । उनलाई भारतका प्रधानमन्त्री पण्डित ज्वहरलाल नेहरूबाट हिमली जिल्ला धरमशालामा स्थायी बसोबास गर्ने अनुमति दियो । त्यही नयाँ तिब्बत बनाए । दलाई लामासंग निर्वासन जान नसकेका वा नचाहेका बिद्वान लामाहरू त्यही बसे । तर, चीनका लाल सेनाले उनीहरूलाई दमन र शोसन गर्न थाले । यसका बिरुद्धमा खम्बा बिद्रोह पनि भयो ।

यसरी बिभिन्न समय र स्थानहरूमा बिद्रोह भएकाले सामाजिक बातावरण असहज भए पछि बिद्वान लामाहरू पनि एक पछि आर्को गर्दै, नेपाल भर्न थाले । उनका साथ हजारौं तिब्बतियनहरू पनि भरे । तत्कालिन पञ्चायत सरकारले अनुमति पनि दिए । पोखरा नगरको पृथ्वीचोक स्थित बिभिन्न स्थानमा, शरणार्थीहरूको बसोबासका लागि विशाल शिविरहरू बनाएर न्यूनतम मानविय

सुबिधाहरू पनि दिए ।

यसरी हिमपठारबाट भरेका तिब्बती लामा गुरुहरूको ज्ञान, प्रज्ञा, ध्यान, भावना, साधना र शीलको प्रभावका कारण गण्डकी क्षेत्र तमूवानमा रहेका स्थानीय (पाँब) लामाहरू पनि प्रभावित भए । तमूवानमा (पाँब) लामाहरूको राम्रो प्रभाव थियो । यसरी भरेका तिब्बती लामाहरू निडम सम्प्रदायका थिए । निडम सम्प्रदाय भनेको महागुरु पद्मसंभावद्वारा स्थापना भएको तिब्बतको प्रथम स्कुल वा मत हुन् । यो मतको विशेषता भनेको बौद्धदर्शन बाचन गरी स्थानीय संस्कृतिको आधारमा कर्मकाण्ड गर्ने परम्परा रहेको थियो । त्यसैले, (पाँब) लामाहरूले पनि यो मतको बास्तविक चुरी बुझे पछि आँधरोदेखि उज्यालोतिर, अज्ञानदेखि ज्ञानतिर, जटिलदेखि सरलतिर, वाददेखि दर्शनतिर, हिंसादेखि शान्तिको मार्गदर्शन गरी चेतनाको ढोका खोल्ने प्रयास गर्यो । यो प्रयासमा कतिपय स्थानीय (पाँब) लामाहरू सफल भए । सफलताका कारण बिस्तारै प्रभावित हुन थाल्यो । अन्तत, यसले गुरुड समुदायमा लोकप्रियता हाँसिल गर्यो ।

तमूवानका प्रभावित क्षेत्रमा रहेका जनजातिहरू विशेष गरेर गुरुड समुदायका ठुलो संख्याले निडम मतमा अस्था राख्दछन् । निडम मतमा प्रवर्जित भएका गृहस्थि लामा गुरुहरू सबैले भिक्षुत्व ब्रतमै रहनु पर्छ भन्ने बाध्यत्मक अवस्था छैन । परिवारका साथमा रहेर पनि कर्मकाण्डहरू गर्न सक्दछन् । त्यसैले, गुरुड समुदायमा निडम मत लोकप्रिय रहेको पाइन्छ ।

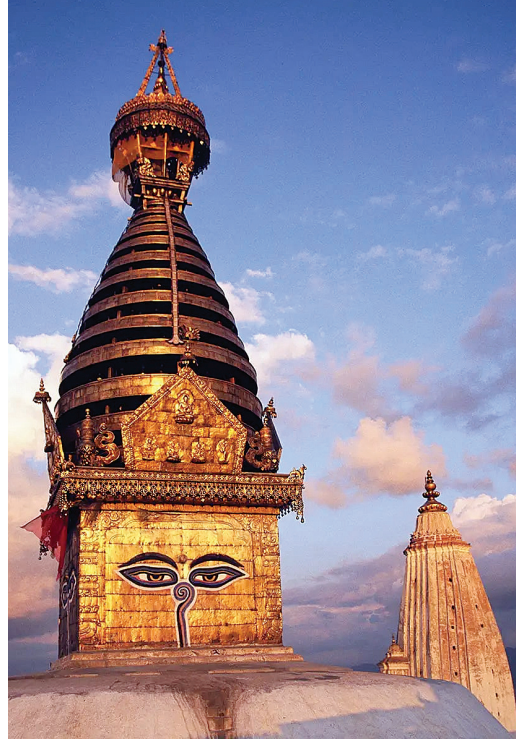
विक्रम संवत् २०८२ सालको वरिपरी हेर्दा, नेपालको प्रत्येक नगरहरू र गाउँहरूमा बौद्ध

गुम्बाहरूको निर्माण गरेर बुद्ध धर्मको प्रचार, प्रसार र संरक्षण गर्ने कार्य निरन्तर भैरहेका छन्। यो अत्यन्तै खुशिको कुरा हो। भगवान बुद्धको सत्यबचन र दर्शनको बारेमा प्रत्येक मानवले बुझ्न र जान्न अति आवश्यक छन्। यसबाट मानव जीवनमा प्रत्यक्ष रूपमा शान्ति र समृद्धि ल्याउन सक्दछ।

स्मरणहोस, प्रत्येक आस्थावान बौद्धमार्गीहरूले पञ्चशील र अष्टमार्ग पालना गर्ने पर्छ भन्ने बाध्यत्मक अवस्था छैन। तर, चार आर्य सत्यको बारेमा जानकारी राख्नै पर्छ। खास गरी बुद्ध धर्मको मूल सिद्धान्त भनेको प्रतित्यसमुत्पादको हेतुवाद अर्थात् कारण र परिणाम वा कार्य कारण सिद्धान्तको बारेमा बुझ्न अति आवश्यक हुन्छ। किनभने, प्रतित्यसमुत्पादको १२वटै श्रृंखलाहरू प्राकृतिको मौलिक स्वभावमा आधारित रहेका छन्। यहीबाट कार्य दिशाको मार्ग चित्र तय गर्न सकिन्छ।

भगवान बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको धर्म हेतुवादमा आधारित प्रतित्यसमुत्पाद हो। जन्मको आधारमा मानिने ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र भनिने बर्ण व्यवस्थाको बिपरित हो। साँचो अर्थमा भन्नु पर्दा, के तपाइँ बर्ण व्यवस्थामा विश्वास गर्नु हुन्छ ? वा बर्ण व्यवस्थामा ? बर्ण व्यवस्था भनेको ठोस प्रणाली हो। जस्मा कुनै परिवर्तन हुन सक्दैन। तर, बर्ण व्यवस्था भनेको तरलता हो। समय अनुकुल परिवर्तन भैरहन्छ। यो कुरा संसारको सबै बर्ण र समूहले स्वीकारेका छन्।

अब नेपाली बौद्धमार्गीहरूसँग एउटा खरो प्रश्न राख्ने अनुमति चाहन्छु। आदिम कालमा भारतीय संस्कृतिमा आधारित बर्ण व्यवस्थाको प्रभाव

नेपाली समाजमा अभै ताजै रहेको छ। किनभने, नेपाली शासकहरूले पनि यही बर्ण व्यवस्थाको आधारमा शासन गर्ने चेष्टा गरे। तर, अबको २१औँ शताब्दीको नेपाली बौद्धमार्गीहरूले यसलाई कसरी लिन्छन् ? मनन गर्नु पर्ने कुरा के छ भने, नेपाली जनजातिहरू जस्तै: गुरुङ, मगर, तामाङ, थकाली, शेर्पा, नेवार, राई लिम्बु आदिले स्थापना गरेका बौद्ध गुम्बहरूमा शुद्रहरूको लागि प्रवेश दिइन्छ ? यदि दिइन्छ भने नेपाली बौद्धमार्गीहरूमा सत्यता रहेछ भन्ने कुराको बोध हुन्छ। यदि दिइदैन भने, बर्ण व्यवस्था र बौद्धमार्गीहरूबीचमा के अन्तर रह्यो त ? फरक त केही पनि देखिएन ? यदि धर्मले पनि कुनै मानव वा सम्प्रदायलाई बिभेद वा शोसन गर्छ भने, त्यो धर्मको औचित्य के ? गुम्बा निर्माणका लागि शुद्रहरूबाट श्रम पनि लिन

मिल्ने ? आर्थिक सहयता पनि लिन हुने । तर, पूजापाठका लागि प्रवेश गर्न नपाउने ?! लामा गुरूहरूले शुद्धहरूको पितृकार्य र कर्मकाण्ड गर्न हुने कि नहुने ? यदि हुँदैन भने के कारणले हुँदैन ? यो कस्तो सामाजिक बिभेद हो ? यो खरो प्रश्नको उत्तर प्रत्येक बौद्धमार्गीहरूले आफै भित्र खोज्नु आवश्यक छ ।

यदि तपाईं साँचो अर्थमा बौद्धमार्गी हो भने, तपाईंसँग यसको सही उत्तर छ । किनभने, तपाईं र ममा के फरक छ त ? यदि फरकै छ भने, कर्मको आधारमा फरक हुन सक्दछ । ज्ञानको आधारमा फरक हुन सक्दछ ? धनी र गरीबमा फरक हुन सक्दछ ।

मोटो र पातलोमा फरक हुन सक्दछ । कालो र गोरोमा फरक हुन सक्दछ । अग्लो र होचोमा फरक हुन सक्दछ । तर, मानिस मानिसको बीचमा श्रेष्ठ र साधरण, ठुलो जात र सानो जात भन्ने कुरा कसले बनायो ? कसले भन्यो ? २१औं शताब्दीको सभ्य समाजले पनि यस्तो अन्धविश्वासको कुराहरू सुन्न र मान्न सकिन्छ र ? बौद्धमार्गीहरूले यस्तो कपोल कल्पित कुराहरूलाई कसरी मान्ने ? यदि कुनै बौद्धमार्गीहरूले यो कुरा स्वीकार्यो भने, उनी सही अर्थमा बौद्धमार्गी होइन भनेर बुझ्नु पर्छ ।

अब नेपाली बौद्धमार्गीहरूले बुझ्नु पर्ने महत्वपूर्ण कुरो के छ भने, बुद्ध जन्मेको पुण्यभूमि लुम्बिनी विश्व भरीका बौद्धमार्गीहरूको आस्थाको केन्द्र बिन्दु अर्थात तिर्थस्थल हो । यसको भौतिक बिकासका लागि सम्वत २०४२ सालमा लुम्बिनी

बिकास कोषको स्थापना गरिएको थियो । यसले गुरू योजनामा के कस्ता कार्यहरू गर्ने वा गराउने भन्ने नीतिगत निर्णयहरू गर्दछन् । स्वदेशी र बिदेशी दातृ संस्थाहरूबाट आउने मोटो रकम पनि यिनै कोषले व्यवस्थापन गर्दछन् । यहाँनिर स्पष्ट नभएको कुरा के छ भने, पञ्चायत कालमा दरबारियाहरू कोषको अध्यक्ष हुने परम्परा थियो । अहिले मन्त्री परिषदका सदस्यहरूबाट हुन्छन् । बुद्ध धर्मको बिकासका लागि स्थापना गरिएको लुम्बिनी बिकास कोषमा गैर बौद्धमार्गी अध्यक्ष कसरी हुन सक्दछ ? मन्त्री नै अध्यक्ष हुनु पर्ने कारण के छ ? बाध्यात्मक अवस्था के छ ? अथवा जुन मानिसलाई बुद्ध धर्मको बारेमा जानकारी नै छैन भने, त्यो मानिसले त्यो धर्मको संरक्षण कसरी गर्न सक्दछ ? यसबारेमा धर्मोदय सभा किन मौन बसेको छ ? नेपाली बौद्धमार्गीहरू किन मौन बसेको छ ?

कोषको अध्यक्ष हुन सक्ने योग्यता र क्षमता भएका बौद्धमार्गीहरूमा कोही पनि छैनन् कि के हो ? यसबारेमा बौद्धमार्गीहरूले गम्भीर भएर सोच्नु पर्ने समय भएको छ । यो हाम्रो धार्मिक आस्थाको सवाल हो ? अब पनि हामीहरू चुपचाप सहेर बस्यो भने हामी चुकेको हुनेछौं । अब बौद्धमार्गीहरू सचेत हुनु पर्छ । अधिकार र कर्तव्यको बारेमा जानकारी राख्नु पर्दछ । धार्मिक स्वतन्त्रता भनेको के हो ? यो हाम्रो अधिकार र कर्तव्य दुबै हो ।

(मनाङमा जन्मनु भएका श्री कर्साङ लामा बीडीएलका कोषाध्यक्ष हुन् ।)